

Open Universiteit, Faculteit Cultuur- en rechtswetenschappen

Module Hedendaagse cultuuranalyses en cultuurkritieken (CM0603)

dr. Jeroen Vanheste
drs. Herman Simissen

**Het voorstel van John Gray voor een ‘mentale ommekeer’
als alternatief voor het vooruitgangsgeloof**
(versie 2)

Johan Klein

Veerschipper 15, 3401 PK IJSSELSTEIN

Email: johanklein@gmail.com

Studentnummer: 850023621

Datum: 8 september 2017

1. INLEIDING

John Nicolas Gray, voormalig hoogleraar ‘Europees denken’ aan de London School of Economics, is prominent aanwezig in het debat over beleid, samenleving en publieke moraal.¹ Gray werd in 2002 internationaal bekend als gevolg van *Straw Dogs*, het boek waarin hij de positie verdedigt dat de ‘homo rapiens’² een diersoort is die een ramp betekent voor het leven op aarde.³

Volgens Gray leven wij in gevaarlijke tijden. De groei van de wetenschappelijke kennis heeft geleid tot drie problemen: de mondiale klimaatsverandering, strijd om de natuurlijke hulpbronnen en verspreiding van massavernietigingswapens. Als gevolg daarvan verwacht hij een uitbreiding van wereldwijde conflicten.⁴

De econoom Sachs is een voorbeeld van het optimistisch soort denker waar Gray zich tegen verzet. Sachs benadrukt dat een gezamenlijke toekomst gericht zal moeten zijn op duurzaamheid, hetgeen een wereldwijde mentaliteitsverandering vereist.⁵ Hij pleit ervoor dat alle landen samen gaan werken om de dreigende risico’s van de nabije toekomst⁶ te lijf te gaan. Sachs schetst het beeld dat alle wereldburgers in welvaart en vrede kunnen leven en dat we inmiddels slim genoeg zijn om de genoemde problemen te lijf te gaan. Het is nu juist tegen opvattingen als deze, namelijk de idee dat vooruitgang van wetenschappelijke kennis en technologie een nieuwe wereldorde mogelijk maakt, dat Gray bezwaar maakt. Hij noemt ‘liberale humanisten’ aanhangers van het ‘meliorisme’: zij geloven - ten onrechte, zo meent Gray - dat de mensheid zich stapsgewijs beweegt naar een betere wereld.⁷ Gray houdt ons voor dat de mens een dier is dat vastzit aan zijn menselijke natuur.⁸

BELANG VAN HET ONDERZOEK

Gray ontvangt veel weerwoord op zijn uitdagende opvattingen en tegendraadse meningen. De filosoof Karskens maakt bezwaar tegen Grays beschuldiging van een blind geloof in de vooruitgangsidee door Verlichtingdenkers,⁹ en het betitelen van het marxisme, het positivisme en het liberalisme als ‘seculiere incarnaties van het christelijke verlossingsverhaal’.¹⁰ De politicoloog Tismaneanu stelt dat Gray weigert om oplossingen aan te dragen.¹¹

¹ G. Groot, ‘De waarheid van de zondeval. Gedachtewisseling met John Gray’ in: J. Gray e.a. *Verlichting en terreur* (Budel 2005A) 37.

² De rovende mens.

³ G. Groot, ‘Hovaardige honden. John Gray en het lot van de mensheid. Een inleiding’ in: J. Gray e.a. *Verlichting en terreur* (Budel 2005B) 7-8.

⁴ J. Gray, ‘Verlichting en terreur. Thomas More lezing 2004’ in: J. Gray e.a. *Verlichting en terreur* (Budel 2005) 36.

⁵ J.D. Sachs, *Welvaart voor de wereld. Economie voor een overbevolkte planeet* (Amsterdam 2008).

⁶ Sachs, speciaal adviseur van de Verenigde Naties, noemt klimaatverandering, verlies van biodiversiteit, extreme bevolkingsgroei en extreme armoede.

⁷ J. Gray, *Grays anatomie. Geschriften*. Vertaald door R. van Kappel, R. van de Plassche, T. Bartels, R. Hartmans (Amsterdam 2009) 22.

⁸ bijvoorbeeld in Gray 2005, 34 en in Gray 2009, 524-539.

⁹ M. Karskens, ‘Verlichting en heil: over fanatisme en onbedoelde gevolgen. Een commentaar op de Thomas More lezing van John Gray: Enlightenment and terror’ in: J. Gray e.a. *Verlichting en terreur* (Budel 2005) 62.

¹⁰ Karskens 2005, 67.

¹¹ V. Tismaneanu, ‘The silence of animals. On progress and other modern myths. By John Gray’ in: *International affairs*, 89 (2013) 1483-1484.

Het is interessant om te onderzoeken op welke wijze Gray een alternatief voor het meliorisme voorstelt. De centrale vraag luidt als volgt: op welke wijze kan de mens volgens John Gray ontsnappen aan het maakbaarheidsgehoof dat het vooruitgangdenken heeft gecreëerd? Daarbij maken we gebruik van de volgende deelvragen:

1. Waarom wijst Gray het vooruitgangsgeloof af?
2. Hoe verklaart Gray de ontvankelijkheid van de mens voor de vooruitgangsmythe?
3. Uit welke cultuuropvatting komt de kritiek van John Gray voort?
4. Welk alternatief biedt Gray voor het vooruitgangsgeloof?
5. Welke kritiek is er op het denken van Gray?

In de volgende vier paragrafen wil ik de onderzoeksresultaten gaan bespreken. Paragraaf 2 bespreekt de cultuuropvatting van Gray. Paragraaf 3 beschrijft zijn kritiek op de vooruitgangsmythe, terwijl paragraaf 4 zijn alternatief bespreekt. Paragraaf 5 bevat kritiek die het werk van Gray bij anderen oproept. In de zesde paragraaf wil ik de probleemstelling en de onderzoeksvragen gaan beantwoorden.

2. CULTUROPVATTING

Voor een verkenning van het mensbeeld en de cultuuropvatting van Gray maken we gebruik van het theoretisch kader van Remieg Aerts.¹²

Grays centrale boodschap is dat het irrationele geloof in de vooruitgangsgedachte het verval van de moderne beschaving veroorzaakt. Hij geeft daarmee een combinatie van cultuurkritiek en maatschappijkritiek: de moderne mens is ten onrechte gaan vertrouwen in technisch-materiële oplossingen die door de groei van wetenschappelijke kennis mogelijk zijn gemaakt. Als gevolg van de wetenschappelijke revolutie is de mens gaan geloven dat hij ook in staat is tot morele, geestelijke en politieke progressie. Gray is geen cultuurpessimist, maar beweert dat we té optimistisch zijn en slachtoffer van een overspannen humanistisch mensbeeld. De moderne mens hecht teveel waarde aan de moraal, terwijl het toeval en het lot machtiger zijn. Slechts een tijdelijke morele vooruitgang behoort tot de menselijke mogelijkheden. Gray is zeer bezorgd, maar ziet - in zeer beperkte mate - mogelijkheden om het tij te keren. Hij stelt een andere ethiek voor, waarvan de oorsprong bij de 'dierlijke deugden' ligt. In paragraaf 4 ga ik hier verder op in.

Gray meent dat de moderne mens te ver is doorgeschoten in zijn humanistische denken.

Maakbaarheidsgehoof is naïef en gevaarlijk, aangezien alle projecten om de wereld te verbeteren hun tegendeel bewijzen. Communisme, socialisme, fascisme, liberalisme, terrorisme en neoconservatisme zijn geworteld in de Verlichting: het zijn pogingen om een 'betere wereld' tot stand te brengen, hetgeen Gray als 'misplaatst utopisme' typeert. We herkennen een anti-humanistische

¹² R. Aerts, 'Prometheus en Pandora. Een inleiding tot cultuurkritiek en cultuurpessimisme' in *Hedendaagse cultuuranalyses en cultuurkritieken. Vooroorlogse en literaire cultuuranalyses* (Heerlen 2013) 19-66.

cultuuropvatting. In zijn ontkenning van de mogelijkheid tot een vooruitgang in moreel sociaal gedrag herkennen we een anti-civilisatorische cultuuropvatting. Juist het idee dat de beheersing van de uitwendige natuur het resultaat zou zijn van technische vaardigheden, hetgeen zichtbaar wordt in sociaal gedrag en morele groei, wordt door Gray bestreden. Tegelijkertijd stellen we daarmee vast dat Gray een civilisatorische cultuuropvatting herkent in de wijze waarop de Verlichtingsdenkers ons (helaas, zou meent Gray) hebben leren vertrouwen (en geloven) in het idee van een nieuwe en betere wereld.

Aangezien de positie van Gray steunt op een darwinistisch wereldbeeld, kunnen we spreken van een sociaal-wetenschappelijke cultuuropvatting. Een filosofische erfenis van Darwin is het besef dat de natuur niet gericht is op progressie; de evolutie richt zich niet op een doel. Het onjuiste populaire beeld dat evolutie hetzelfde is als vooruitgang hebben we te danken aan de media, bijvoorbeeld aan de bekende afbeelding van een rij van links naar rechts wandelende homoniden.¹³

Een holistische cultuuropvatting herkennen we in Grays verwijzingen naar de Gaia-hypothese van de chemicus Lovelock. De hypothese stelt dat de aarde één organisme vormt waarbinnen de mens dient te functioneren.¹⁴ De gedachte dat de wereld zeer goed zonder mens denkbaar is, kunnen we een post-humanistisch wereldbeeld noemen.

3. DE VOORUITGANGSMYTHE

Gray verklaart de drift tot mythevorming met de theorie van de cognitieve dissonantie. Deze leert ons dat mensen reageren op tegenstrijdigheden tussen hun overtuigingen waaraan zij het meest gehecht zijn en de werkelijke feiten door een nieuwe interpretatie te geven aan de feiten. Cognitieve dissonantie is voor de mens de normale toestand; hij ontkent de werkelijkheid om een wereldbeeld niet verloren te laten gaan.¹⁵

Dat vooruitgang van kennis tot een betere wereld zal leiden, is een schadelijke mythe, aldus Gray. Het suggereert dat het menselijke kwaad uit de wereld kan worden geholpen.¹⁶ Zijn kritiek op de vooruitgangsidee richt zich op twee overtuigingen. Allereerst bevat de uitspraak ‘motor of human advance’¹⁷ de gedachte dat ‘groei van kennis de motor achter vooruitgang vormt’.¹⁸ Volgens Gray geeft toename van kennis de mens meer mogelijkheden om doelen te bereiken, welke doelen dat ook mogen zijn.¹⁹ Karskens vult Gray aan: het ‘techniek-theorema’ (door toename van kennis zal het handelen verbeteren) is onjuist: wetenschap en techniek kunnen de verbeteringen die zij beloven niet garanderen; ‘verbeteringen’ kunnen achteraf op verkeerde inzichten blijken te berusten en uitpakken

¹³ C. Buskes, *Evolutionair denken. De invloed van Darwin op ons wereldbeeld* (Amsterdam 2006) 403-424.

¹⁴ Groot 2005B, 18.

¹⁵ Gray 2013, 61-62.

¹⁶ Gray 2005, 23.

¹⁷ Karskens 2005, 60.

¹⁸ Gray 2005, 21.

¹⁹ Gray 2005, 22.

als verslechtingen.²⁰ De tweede overtuiging die Gray wil bestrijden luidt: ‘de kern van de vooruitgang is de bevrijdende werking van kennis’.²¹ Het is deze vooruitgangsgedachte (dat wat in de wetenschap is bereikt, kan worden gekopieerd in de ethiek en de politiek) waar Gray bij herhaling bezwaar tegen maakt. Gray verwijt ‘liberale humanisten’ te blijven volharden in de idee dat vooruitgang in de wetenschap en ethische progressie samengaan.²² Kennis maakt de mens niet redelijker en kennistoename kan de mens niet ‘behoeden voor de tragedies van de geschiedenis’.²³ Karskens vult Gray aan: het ‘heilsprobleem’ verbindt beter handelen (met behulp van wetenschap en techniek) ten onrechte met het goede doen of gelukkig worden.²⁴

Gray wijst minstens vier schuldigen aan die hij verantwoordelijk acht voor het ontstaan van de vooruitgangsmythe. In 2013 noemt hij de mythe ‘een overblijfsel van het vroege christendom’. Paulus gebruikte uitspraken van Jezus om een toekomstverwachting te creëren waarin radicale veranderingen zouden gaan plaatsvinden.²⁵ Deze redenering is in tegenspraak met zijn opmerking dat de vooruitgangsgedachte een ‘vrij recent geloof’ is, dat voor de Verlichting niet bestond en afwezig is in de grote wereldreligies.²⁶ Geen enkele religie bevat het idee dat de mensheid voor zichzelf een radicaal nieuwe toekomst kan scheppen, stelt Gray. Dat idee ontstaat eerst in de Verlichting met het vertrouwen in rationaliteit en in de Romantiek, met het vertrouwen in de mogelijkheden van de menselijke wil. Wat beide gemeenschappelijk hebben is ‘de typisch moderne mythe dat de mens zijn eigen toekomst kan creëren’, aldus Gray.²⁷ Ook is het volgens Gray de moderne wetenschap die de moderne mens verleidde te gaan geloven in vooruitgang.²⁸ Een mogelijke verklaring voor een gebrek aan realiteitszin vindt Gray bij de 19^e-eeuwse bioloog Spencer die ons heeft opgepadeld met de idee dat de menselijke geschiedenis een soort evolutionair proces is. Dat leidde er vervolgens toe dat latere generaties tal van eindbestemmingen van de mensheid voorgedragen hebben die terug te leiden zijn op de vooruitgangsgedachte, gegoten in pseudo-darwiniaanse begrippen.²⁹

Gray noemt meerdere voordelen van het geloof in de mythe. Mensen kunnen zich voor ogen houden dat er een zich evoluerend mensdom bestaat dat naar een hoogtepunt leidt³⁰. Omwille van zijn geestelijke rust volhardt de moderne mens in de hoop dat de toekomst beter zal zijn dan het verleden en alles in het heden, ook als hem verteld wordt over de tragedies en wandaden in de menselijke geschiedenis. De moderne mens is niet in staat deze hoop op te geven aangezien hem dat in

²⁰ Karskens 2005, 60-61.

²¹ Gray 2005, 21.

²² Gray 2005, 33.

²³ Gray 2005, 22.

²⁴ Karskens 2005, 61.

²⁵ Gray 2013, 14-15.

²⁶ Gray 2005, 33.

²⁷ Groot 2005A, 42.

²⁸ Gray 2013, 14.

²⁹ Gray 2013, 65-66.

³⁰ Gray 2013, 105.

vertwijfeling brengt en hij daardoor het spoor bijster raakt.³¹ Vooral in de Amerikaanse psyche is het verhaal van de voortdurende verbetering aanwezig; de zin van het leven ligt vooral in de toekomst.³² Gray herkent bij de mens de neiging om zichzelf te beschouwen als een wezen dat boven de natuur verheven is; door een onjuist begrepen religieuze boodschap acht de westerse mens zich eerder goddelijk dan aards.³³ Daarmee voorkomt de mythe een overmaat aan zelfkennis.³⁴ De lokroep van de vooruitgang is extreem sterk; de moderne mens omarmt de mythe als een vanzelfsprekendheid; immers, door zijn geloof in de vooruitgang verkrijgt hij een plek in de grootse geschiedenis van de mensheid.³⁵

Het zijn juist concrete gebeurtenissen uit de geschiedenis die Gray regelmatig memoreert om de illusie van het mensbeeld van de beschaafde moderne mens te ontkrachten. De geschiedenis is een aaneenschakeling van tragedies en catastrofes,³⁶ momenten waarin het aan rechtvaardigheid ontbreekt, waar moraal niet geldt, waar kannibalisme voorkomt,³⁷ of deportaties, martelpraktijken,³⁸ en plunderingen.³⁹ Dat bewijst dat de mens geenszins vrijheidslievend is⁴⁰ en laat zien dat beschaving wordt afgewisseld met barbarij, het pathologische deel van de beschaving.⁴¹

4. HET ALTERNATIEF VAN GRAY: EEN MENTALE OMMEKEER

Gray roept ons op tot een heroriëntatie van ons denken.⁴² Hoewel Gray pessimistisch is over de vraag of de mens een veilige toekomst tegemoet gaat, hoopt hij dat we uiteindelijk nog iets zullen redden, hetgeen altijd nog beter is dan niet alles kunnen redden. Iedere poging de gehele menselijke toekomst veilig te stellen, zal op een catastrofe uitlopen.⁴³ In zijn zoeken naar de invulling van een andere geesteshouding, vindt hij inspiratie bij allerlei schrijvers, dichters en denkers⁴⁴. We geven nu een overzicht van zijn raadgevingen om een ‘mentale ommekeer’ tot stand te brengen.

Ontdek de wijsheden van de antieke mythen

Gray erkent het nut van mythen;⁴⁵ hij wijst ons op fundamentele waarheden die in antieke mythen aanwezig zijn. Christelijke en Griekse mythen laten de voorwaarden van het menselijk bestaan zien, waarschuwen voor hoogmoed en sporen aan tot bescheidenheid. Zij wijzen op het fundamentele

³¹ Gray 2013, 11.

³² Gray 2013, 58.

³³ Groot 2005B, 18.

³⁴ Gray 2013, 11.

³⁵ Gray 2013, 13.

³⁶ Gray 2013, 9-16.

³⁷ Gray 2013, 20-21.

³⁸ Gray 2013, 42-43.

³⁹ Gray 2013, 38-47.

⁴⁰ Gray 2013, 47-50.

⁴¹ Gray 2013, 15-16.

⁴² Gray 2005, 33.

⁴³ Groot 2005B, 19.

⁴⁴ Gray noemt o.a. Lucius Annaeus Seneca, Tius Lucretius Carus, Sigmund Freud, Fritz Mauthner, Michel de Montaigne, Blaise Pascal, James Lovelock, William Blake, Friedrich Nietzsche, Robinson Jeffers, Arthur Koestler, J.A. Baker, Wallace Stevens, Sir Isaiah Berlin, T.F. Powys, Edward O. Wilson, Laozi, Boeddha, Aristoteles, Augustinus en Thomas van Aquino, Thomas Hobbes, Baruch Spinoza, Jorge Luis Borges, T.E. Hulme, Ludwig Wittgenstein, Joseph Conrad.

⁴⁵ Gray 2013, 66.

kwaad in het menselijk bestaan⁴⁶ en maken duidelijk dat de mens niet in staat is terug te keren naar een toestand van onschuld. De mens is opgescheept met een eindeloze worsteling met zijn eigen natuur.⁴⁷

Erken de menselijke sterfelijkheid

Voor heidense denkers is sterfelijkheid een geschenk, zo memoreert Gray.⁴⁸ Sterfelijkheid is het eerste onveranderlijke feit van het leven van de mens. Onze oorsprong is van dierlijke aard; het is geen straf om sterfelijk te zijn. Dat geeft de mogelijkheid ‘vrij te zijn’, ‘impulsen te volgen’ en het ‘leven te ervaren zoals het komt’. We moeten daarom afstand nemen van alle hoop op een leven na de dood.

Twijfel aan de ratio

Gray meldt dat grote denkers er niet voor terugschrikken de waarde van het denken te betwijfelen.⁴⁹ Groot legt uit dat Gray geïnspireerd is door het ‘agonistisch liberalisme’ van Berlin. Deze filosoof betoogde dat vertrouwen in ratio samen zal moeten gaan met de ideeën van de Romantiek, de eerste grote stroming in de geschiedenis van westerse denken die beseft dat de mens niet in een harmonieuze en volledig beheersbare wereld leefde. Zij herinnert voortdurend aan de beperkingen van de ratio en de menselijke handelingsmacht. Slechts een samengaan van Verlichting en Romantiek, in een nooit eindigende ‘agon’⁵⁰ tussen beide idealen, geeft uitzicht op de vormgeving van een goede samenleving.⁵¹ Verlichting en Romantiek dienen elkaar in evenwicht te houden; zowel het gebruik van de rede, als een romantische overgave aan de wil is begrensd.⁵² Wanneer we de menselijke natuur proberen te doorgronden, zien we een slordig in elkaar gezet wezen, zo verklaart Groot de positie van Gray. De rationaliteit van de mens kan hem nuttige diensten bewijzen, maar speelt geen hoofdrol in het functioneren van het menselijke dier. Ook zijn biologische functies en zijn irrationaliteit spelen een belangrijke rol in het dagelijks functioneren.⁵³

Erken de menselijke aard

Moderne mensen koesteren een voorstelling van zichzelf als wezens met een besef van goed en kwaad.⁵⁴ De ‘homo sapiens’ is echter vergeten dat hij een diersoort is en een aangeboren natuur heeft.⁵⁵ Goed én kwaad zijn in hoge mate constanten gebleken gedurende de menselijke geschiedenis; perioden van vrede en tolerantie wisselen af met perioden van oorlog en verval. Aan dergelijke gebeurtenissen kunnen we de ware menselijke natuur aflezen.⁵⁶ Deze is iets vrij constants, en geen culturele constructie: ‘het menselijke dier blijft grotendeels hetzelfde’.⁵⁷ De neiging van de

⁴⁶ Groot 2005A, 51.

⁴⁷ Gray 2013, 66.

⁴⁸ Gray 2013, 154.

⁴⁹ Expliciet noemt hij Montaigne, Mauthner en Freud; Gray 2013, 157.

⁵⁰ Agon is het Griekse woord voor strijd.

⁵¹ Groot 2005B, 11-12.

⁵² Groot 2005B, 14.

⁵³ Groot 2005A, 37-38.

⁵⁴ Gray 2013, 23.

⁵⁵ Groot 2005B, 19.

⁵⁶ Groot 2005A, 45.

⁵⁷ Gray 2005, 33-35.

mens tot wreedheid en agressie kan niet fundamenteel worden uitgebannen; het menselijk dier is intrinsiek beperkt, en kan dankzij orde, traditie en discipline hooguit tijdelijk een redelijk aanvaardbaar niveau bereiken.⁵⁸ Het beste dat we kunnen doen is proberen de driften te beteugelen en staken met pogingen om ze voor altijd uit te bannen.⁵⁹

Realiseer de beperkingen van taal

Mensen zijn dieren die zich bedienen van symbolen die hen helpen om te gaan met een wereld die zij niet begrijpen; de mens hanteert begrippenstelsels als bescherming tegen een ongewisse wereld.⁶⁰ Bovendien gebruikt de mens woorden waarmee hij een zelfbeeld construeert en zijn leven tot een verhaal maakt.⁶¹ Het gevolg is, zo meent Gray, dat de mens zichzelf en de wereld slechts kan zien door 'de sluier van taal'. Gray waarschuwt ons dat we de beperkingen van taal moeten realiseren. De mens schept altijd denkbeeldige werelden. Dat verklaart zijn behoefte aan mythen; deze kunnen nuttig zijn, maar zijn noch waar, noch onwaar.

Construeer uw eigen ficties⁶²

Gray bestempelt het streven naar geluk en de plicht tot zelfverwerkelijking die de mens wil doen geloven dat hij vervulling kan vinden door de mens te worden die hij werkelijk wil zijn, tot een desastreuze mythe. Het laat de moderne mens geloven dat hij maar één soort leven kan leiden. Het leven wordt een jacht op het volmaakte geluk dat een doel in de toekomst kent en laat de mens achteruit redeneren op grond van verhalen die hij zichzelf vertelt over de weg die hij bewandeld heeft.⁶³

Het werkelijke leven waaraan de mens behoefte heeft, ligt in het domein van de fictie; persoonlijke groei ontstaat door het construeren van dergelijke ficties.⁶⁴ Voor ficties geldt dat zij aan vier eigenschappen voldoen: ficties moeten abstract zijn, kunnen veranderen⁶⁵, plezier geven en vereisen geen rechtvaardiging. Dat betekent dat we aanvaarden dat het vertrouwen in ficties (waarmee we het leven vormgeven) veranderlijk is, net als het leven zelf. Deze mentale houding is geen definitieve overtuiging - want immers noch waar, noch onwaar-, maar de 'activiteit van het verbeelden zelf'.

Ieder mens wordt, als een soort lot, beheerst door enkele (voor hem) belangrijke ficties. Zodra we op zoek gaan naar voorbeelden van ficties die Gray in *De stilte van dieren* noemt (Jezus aan het kruis, de mensheid, goden, doodsdrift, persoonlijke autonomie, wereldbeschouwingen, de schoonheid van de natuur, de gifbeker van Socrates, streven naar geluk, religie, plicht tot zelfverwerkelijking) maakt dat zijn betoog niet direct helder. Het blijft onduidelijk wat we onder ficties moeten verstaan; zijn het

⁵⁸ Gray 2013, 106.

⁵⁹ Groot 2005A, 47-48.

⁶⁰ Gray 2013, 104-109.

⁶¹ Gray 2013, 127.

⁶² Hier is Gray geïnspireerd door Freud.

⁶³ Gray 2013, 87-89.

⁶⁴ Gray 2013, 87-89.

⁶⁵ Ficties verschillen van mythes: mythes worden als tijdloos beschouwd, terwijl ficties juist veranderlijk zijn.

illusions, mythes, overtuigingen, analogieën, fantasieën, abstracties, taaluitingen, verzinsels of sprookjes? Het punt dat Gray wil maken is dat we dienen te erkennen dat ons bestaan vorm krijgt door ficties. Dat inzicht kan een zekere vrijheid schenken, zou houdt hij ons voor, vanwege het besef dat de wereld zonder betekenis is. Een dergelijke ‘zinloosheid’ biedt ons de kans om te ontsnappen aan ‘de kooi van betekenis’ en stelt ons open voor de onuitputtelijke wereld die buiten ons bestaat.⁶⁶

Tracht te ontmenselijken

Gray herkent deze acceptatie van zinloosheid, wars van menselijke illusies, maar zich toewendend naar de buitenwereld in een experiment van de schrijver Baker. Deze vogelaar trachtte zich te ontmenselijken door als een dier naar de wereld te kijken en stelde vast dat het hem soms in staat stelde iets anders te worden dan dat hij tot dan toe was geweest. Baker waarschuwt dat een dergelijk afwerpen van de menselijke identiteit welhaast ondoenlijk is en een laag voor laag van zich afpellen vereist.⁶⁷ Desalniettemin acht Gray dergelijke inspanningen van grote waarde: door de aandacht te verleggen van zichzelf naar het niet-menselijke en een betekenis buiten zichzelf te willen zoeken, zal de mens in staat worden geacht een toestand van vrede te bereiken, zo veronderstelt Gray.⁶⁸

Hanteer een naturalistische zienswijze

Een mensheid die zich niet bewust is van haar ware plaats op aarde, zal onherroepelijk vergaan. Het biosysteem aarde zal de menselijke soort verwijderen om een evolutionaire weg te kiezen waarin geen ruimte is voor deze ‘homo sapiens’. De moderne mens zal terug moeten komen van de dwaling zichzelf te beschouwen als een wezen dat boven de natuur verheven is, om niet aan de eigen dwaasheid ten onder te gaan.⁶⁹ Een ‘hardere mystiek’ is gewenst,⁷⁰ waarbij de mens niet langer boven de natuur verheven is. Gray oppert de idee dat ‘een vorm van atheïsme zonder verering van de mensheid’ een wezenlijk alternatief zou kunnen zijn.⁷¹

Ontwikkel een actieve houding tegenover het lot

Gray benadrukt dat tragiek inherent is aan het menselijk bestaan.⁷² Het grootste kwaad schuilt in de neiging teveel te willen en het goede te gretig na te streven. Terwijl dat inzicht wel bij de grote tragedieschrijvers aanwezig is, ontbreekt het bij de moderne mens, en wellicht is juist deze onkunde het meest tragische van de huidige mens.⁷³ Gray voert Pascal op die beweerde dat alle ellende van de mensen terug te voeren moet zijn op slechts één oorzaak, namelijk dat zij niet rustig in een kamer kunnen blijven.⁷⁴

⁶⁶ Gray 2013, 86-87.

⁶⁷ Gray 2013, 115-122.

⁶⁸ Gray 2013, 152.

⁶⁹ Groot 2005B, 18.

⁷⁰ Gray 2013, 155.

⁷¹ Gray 2013, 68.

⁷² Gray 2013, 148-159.

⁷³ Groot 2005A, 55.

⁷⁴ Gray 2013, 122-128.

Gray adviseert het ‘actief fatalisme’⁷⁵: berusten dat het leven in laatste instantie chaos is en het leven bepaald wordt door het lot. Door een actieve levenswijze, enerzijds gebaseerd op de aanvaarding van eeuwigdurende onrust, doordrongen van de gedachte dat het lot niet te overwinnen valt, en anderzijds gericht op het versterken van zijn zelf, kan de mens standhouden tegenover het lot. Dat maakt een zekere vrijheid mogelijk.⁷⁶

5. KRITIEK OP HET DENKEN VAN JOHN GRAY

De filosoof Van den Berg verwijt Gray een onzuivere wijze van filosoferen. Gray is cynisch, fatalistisch, flirt met het nihilisme en het paternalistische conservatisme.⁷⁷ Gray, gewend aan dergelijke kritiek, wijst op zijn beurt de ‘Verlichtingdenkers’ op hun gebrek aan zelfkritiek en hun verheerlijking van het eigen geloof in de rede.⁷⁸

Tismaneanu oordeelt dat Gray conservatief noch pessimist is, maar herkent een visie op de westerse beschaving als zielloos en op de lange termijn zinloos. De aanval op de vooruitgangsgedachte is geen uitnodiging tot fatalisme, maar vooral een roep om helderheid van geest en weerstand tegen de verzinsels van ideologische systemen. Het werk van Gray ademt een melancholieke visie op de geschiedenis en de politiek vanwege zijn pogingen iedere illusie van ‘verbetering in kleine stapjes’ te doorbreken.⁷⁹

De politicoloog Chotiner merkt op dat Gray feiten noemt, bijvoorbeeld dat de mens niet boven de natuur verheven is, waar we eenvoudigweg mee kunnen instemmen. Echter analyseert Gray niet wat op een dergelijke vaststelling volgt. Hij biedt geen positieve grondslagen en geeft geen redenen waarom we wel of niet op een bepaalde manier zouden moeten handelen. Het grootste probleem is dat Gray geen inzicht geeft in wat hij waardeert of koestert.⁸⁰

De filosoof Nagel beweert dat Gray geen systematische argumentatie opbouwt, maar ons een gevarieerde verzameling getuigenissen voorzien van zijn reacties voorschotelt. Dat resulteert in vele citaten, van zowel belangrijke als obscure auteurs. Zijn boek *De stilte van dieren* bevat de uitnodiging meer te worden zoals het dier en zich te bevrijden van menselijke neigingen als het geven van commentaar of het zoeken naar verklaringen. Dat voorstel van contemplatie (een activiteit die de wereld niet verandert of begrijpt, maar ‘simply let it be’) lijkt meer op een ontsnapping dan een vorm van realisme. Hoop is een deugd en we moeten het niet zo gemakkelijk opgeven, aldus Nagel⁸¹.

⁷⁵ Gray is hier geïnspireerd door Freud.

⁷⁶ Gray 2013, 69-78.

⁷⁷ F. van den Berg, ‘Gray’s anatomy by John Gray’ in *Philosophy now. A magazine of ideas* 76(2009). Opgevraagd op 1 juli 2017 van https://philosophynow.org/issues/76/Grays_Anatomy_by_John_Gray

⁷⁸ Groot 2005B, 7-8.

⁷⁹ Tismaneanu 2013, 1483-1484.

⁸⁰ I. Chotiner, ‘The Gray zone. The silence of animals. On progress and other modern myths. By John Gray’ in: *The Nation* (23/30 december 2013) 33-35.

⁸¹ T. Nagel, ‘Pecking order. John Gray reimagines our place in the world’ in *The New York Times Book Review* (May 7, 2013) 19.

Volgens de Engelse filosoof Harris is de suggestie door Gray van het ‘trachten te ontmenselijken’ een romantisch idee, maar geen praktisch uitvoerbare suggestie. Op enig moment verlangt de moderne wereld dat we ons richten op de samenleving en op onze eigen gedachten.⁸²

Karskens stemt in met de opvattingen van Gray over de vooruitgangsidee. De mens kan niet in staat worden geacht een nieuwe toekomst te scheppen door het aanwenden van wetenschappelijke kennis. Karskens merkt op dat Gray op de juiste wijze onderscheid maakt tussen verbetering, mogelijke verbetering, heil, vooruitgang en noodzakelijke vooruitgang.⁸³

Karskens wil aantonen dat Gray enkele onzorgvuldige redeneringen opbouwt. Vooruitgangsoptimisme is géén wezenlijk kenmerk van de Verlichting, maar eerder geldig voor totalitaire denkvormen uit de vorige twee eeuwen. Volgens Karskens betitelt Gray de ‘politieke religies van de Verlichting - marxisme, positivisme en liberalisme - ‘ ten onrechte als ‘seculiere incarnaties van het christelijke verlossingsverhaal’.⁸⁴

Karskens beschrijft dat de Verlichting ons het inzicht in de ‘wet van de onbedoelde gevolgen’ bracht: handelingen die door groepen of individuen worden verricht met het oog op een bepaalde bedoeling, kunnen tot allerlei andere of zelfs tegenovergestelde resultaten leiden. Het heeft geleid tot het ‘kritische principe dat zegt dat er geen bruikbare wetenschappelijke kennis van einddoelen mogelijk is’. Gray hanteert dit principe, als hij zijn positie verklaart dat de mens niet redelijker wordt zodra zijn kennis toeneemt, en dat hij zich niet kan behoeden voor de tragedies van de geschiedenis. Gray stelt niet vast dat dit idee een resultaat van de Verlichting is. Anderzijds is het voor Karskens duidelijk dat Gray ons waarschuwt voor het onjuist bijeenbrengen van kennis en geluk en ons daarom wil herinneren aan de mythe van Prometheus en het verhaal van de zondeval.⁸⁵

⁸² M. E. Harris, ‘At peace with thoughts’ in *The psychologist. Incorporating the Bulletin of the British Psychological Society* 27(2014) 286.

⁸³ Karskens 2005, 61-62.

⁸⁴ Karskens 2005, 67.

⁸⁵ Karskens 2005, 63-65.

6. CONCLUSIE

Gray bestrijdt de gedachte dat wat in de wetenschap is bereikt, kan worden gekopieerd in de ethiek en de politiek. Hij wantrouwt de gedachte dat de mensheid zich stapsgewijs beweegt naar een betere wereld en houdt ons voor dat de mens een dier is dat vastzit aan zijn menselijke natuur.

De redeneringen die Gray opbouwt waarmee hij 'schuldigen' aanwijst die hij verantwoordelijk acht voor het ontstaan van de vooruitgangsmythe zijn niet overtuigend.

Gray oordeelt laatdunkend over de ontvankelijkheid van de moderne mens voor de vooruitgangsmythe zodra hij het nut van het geloof in de mythe schetst. De mythe schenkt de moderne mens een voldaan zelfbeeld aangezien het de mens boven de natuur plaatst, hem een plek in de grootse geschiedenis van de mensheid geeft en een toekomstgerichtheid van het leven creëert.

Hoewel Gray lijkt gespecialiseerd te zijn in het verkondigen van tegendraadse meningen is hij geen cultuurpessimist; hij beweert dat we te optimistisch zijn en slachtoffer van een humanistisch mensbeeld. Gray stelt een andere ethiek voor, waarvan de oorsprong bij de dierlijke deugden ligt. Zijn voorstel voor een mentale ommekeer, zo blijkt uit dit onderzoek, vult hij in met een tiental suggesties, daarbij teruggrijpend op uitspraken van schrijvers, dichters en denkers uit het verleden. Hij bepleit een naturalistische visie, moedigt ons aan de menselijke sterfelijkheid te erkennen, een actieve houding tegenover ons lot te ontwikkelen en te ontmenselijken; hij roept ons op onze eigen ficties te construeren als methode voor persoonlijke groei, ons bewust te zijn van de menselijke natuur, betekenisloosheid te accepteren, te twijfelen aan de menselijke ratio en ons bewust te zijn van de tekortkomingen van taal.

In dit voorstel herkennen we een spanning tussen enerzijds een naturalistisch mensbeeld en anderzijds juist bijna het tegenovergestelde, namelijk zijn oproep tot het construeren van onze eigen ficties, iets dat juist typerend is voor het talige wezen dat de mens is. Helaas beperkt Gray zich tot het noemen van vier eigenschappen van ficties en verzuimt hij om de bijdrage aan persoonlijke groei die de constructie van ficties zou kunnen opleveren op grondige wijze uit te werken. Gray waarschuwt ons enkele malen voor de beperkingen van menselijke taal (waarmee de mens denkbeeldige werelden creëert) en attendeert ons op 'stilte van dieren' (een toestand van contemplatie). Hij blijft in gebreke wanneer het gaat om de relatie tussen de onvolkomenheid van taal en het construeren van ficties. Zijn visie dat taal de mens onvoldoende bewust laat zijn van het wezenlijke van ficties (noch waar, noch onwaar) biedt ons weinig houvast. Op grond van deze bevindingen kunnen we vermoeden dat Gray de positie inneemt dat een mens een dier is dat vastzit aan zijn menselijke natuur, waartoe we ook een ontoereikend taalinstrument dienen te rekenen.

Dat Gray ons waarschuwt, maar geen oplossingen aandraagt, is onjuist. Echter is Gray in onvoldoende mate in staat zijn waaier aan suggesties tot een solide geheel te verbinden. Zijn voorstellen leveren

geen aanzet voor praktisch handelen op. Vervolgonderzoek kan uitwijzen of Gray elders in zijn publicaties zijn suggesties zorgvuldiger en praktischer uitwerkt.

Vooralsnog zal zijn onvolledige voorstel – bedoeld als alternatief voor het meliorisme - geenszins bijdragen aan zijn bedoelingen: het neutraliseren van fanatisme en het temperen van overspannen verwachtingen. Zijn roep om helderheid van geest blijkt tot nu toe weinig effectief te zijn.

Literatuurlijst

Aerts, R., 'Prometheus en Pandora. Een inleiding tot cultuurkritiek en cultuurpessimisme' in *Hedendaagse cultuuranalyses en cultuurkritieken. Vooroorlogse en literaire cultuuranalyses* (Heerlen 2013) 19-66.

Buskes, C., *Evolutionair denken. De invloed van Darwin op ons wereldbeeld* (Amsterdam 2006).

Chotiner, I. 'The Gray zone. The silence of animals. On progress and other modern myths. By John Gray' in: *The Nation* (23/30 december 2013) 33-35.

Gray, J. *De stilte der dieren. Over de vooruitgang en andere moderne mythen*. Vertaald door R. van de Plassche (Amsterdam 2013).

Gray, J., *Grays anatomie. Geschriften*. Vertaald door R. van Kappel, R. van de Plassche, T. Bartels, R. Hartmans (Amsterdam 2009).

Gray, J., 'Verlichting en terreur. Thomas More lezing 2004' in: J. Gray e.a. *Verlichting en terreur* (Budel 2005) 20-36.

Groot, G., 'De waarheid van de zondeval. Gedachtewisseling met John Gray' in: J. Gray e.a. *Verlichting en terreur* (Budel 2005A) 37-59.

Groot, G., 'Hovaardige honden. John Gray en het lot van de mensheid. Een inleiding' in: J. Gray e.a. *Verlichting en terreur* (Budel 2005B) 7-19.

Harris, M. E., 'At peace with thoughts' in *The psychologist. Incorporating the Bulletin of the British Psychological Society* 27(2014) 286.

Karskens, M. 'Verlichting en heil: over fanatisme en onbedoelde gevolgen. Een commentaar op de Thomas More lezing van John Gray: Enlightenment and terror' in: J. Gray e.a. *Verlichting en terreur* (Budel 2005) 60-72.

Nagel, T., 'Pecking order. John Gray reimagines our place in the world' in *The New York Times Book Review* (May 7, 2013) 19.

Sachs, J.D., *Welvaart voor de wereld. Economie voor een overbevolkte planeet* (Amsterdam 2008).

Tismaneanu, V., 'The silence of animals. On progress and other modern myths. By John Gray' in: *International Affairs* 89(2013) 1483-1484.

Van den Berg, F., 'Gray's anatomy by John Gray' in *Philosophy Now. A magazine of ideas* 76(2009).
Opgevraagd op 15 mei 2017 van https://philosophynow.org/issues/76/Grays_Anatomy_by_John_Gray.